

HADIS ILMINING VUJUDGA KELISHI, SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

*Xoshimov Nuriddin,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
“Tasavvuf germanevtikasi” mutaxassisligi
2-kurs magistri*

Annotatsiya

Bu hadis ilmining kelib chiqishi maqolasi, ishlab chiqarish jarayoni va uning Islom imlari haqida ma'lumot beradi. Unda hadis ilmining Qur'oni Karim bilan aloqasi, Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning sunnatlari orqali diniy amaliyot va ta'limotlarni kuzatishdagi o'rni yoritilgan. Maqola hadis ilmining metodologik asoslari, istilohlari va uning turli turlari haqida ham muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. Ush Islom ilmlariga qiziquvchilarni o'rganish, tadqiqot qilish hadis ilmini o'rganishga intilayotgan talabalarga muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi

Xashimov Nuriddin

*magistr 2-go kursa po spetsialnosti
“Germanevtika sufizma” Tashkentskogo gosudarstvennogo
universiteta vostokovedeni*

Annotatsiya

Eta maqola posvyashchena proisxojdenu nauki hadisov, protsessu eyo formirovaniya i eyo roli v islamskix naukah. V ney osveshchaetsya svyaz nauki hadisov s Koranom, a takje znachenie sunny Proroka Muxammada (mir emu i blagoslovenie Allaxa) v nablyudenii za religioznymi amaliyoti va uchenimi. Statya predostavlyaet vajnyuyu informasiyu o metodologik asoslar nauki hadisov, eyo terminax va razlichnyx vidah. Ona slujit vajnoy teoreticheskoy i prakticheskoy bazoy uchun izuchaushchix islamskie nauki va talabalar, stremyashchixsya uglubit svoi znaniya v obl

Kirish

Tayanch iboralar: qur'on, hadis, usul, hasan hadis, zaif hadis, mutavotir va musnad.

Hadis ilmi Islom ilmlarining eng muhim qismlaridan biridir. U Qur'oni Karim bilan chambarchas bog'liq bo'lib, Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning so'zlari, amallari, sifatlari va iqrorlarining o'rganilishini o'z ichiga oladi. Bu ilmning vujudga kelishi va munosabatlar Islom tarixidagi ilk davrlardan boshlanadi. Alloh taolo Qur'oni Karimni insoniyat uchun va mukammal hidoyat kitobi sifatida nozil qildi. Rasululloh sollallohu alayhi vasallam esa bu kitobni amalda tatbiq qilib, musulmonlarga yo'l-yo'riq ko'rsatadilar.

Rasulullohning har bir so'z va amaliga katta ahamiyat berilgan, xavfsizlik hayot tarzi va o'g'itlari mo'min-musulmonlar tomonidan berilgan puxta o'rganilgan va saqlangan. Shu bois hadislar diniy ta'limotlar, ibodatlar va kundalik hayotdagi amaliy masalalarni to'g'rilash uchun asos manba sifatida qabul qilingan.

Hadisi shariflar Qur'oni karim bilan chambarchas bog'liq. Shu bois Hadisi nabaviy tarixi ham Qur'oni karim va Islom tarixi bilan birdir. Biz esa hadisni ilm sifatida shakllanish tarixidan boshlab o'rganamiz. Alloh taolo Muhammad sollallohu alayhi vasallamga Qur'oni karimning birinchi oyatlarini nozil qilib, u zotni oxirgi Raygambar, deb e'lon qildi. Muhammad sollallohu alayhi vasallamning rayg'ambarliklariga iymon kaltirmagan odam iymonli bo'la olmasligi uzil-kesil oshkor bo'ldi. Mo'minlarning u zotga ergashishlari va iqtido qilishlari lozim bo'lgan ishlardandir. Qur'oni karimning "Hadid" surasi 7- oyatida: "Ey odamlar! Allohga va Uning rsuliga iymon keltiring"¹, deb marhamat qilgan. Yuqorida zikr qilinganidek, bu haqiqatni Alloh taolo Qur'oni karimda qayta-qayta ta'kidladi. Islomning birinchi kunidan boshlab, mo'min-musulmonlar kattayu kichik har bir narsani o'z rayg'ambarlaridan o'rgana boshladilar. Ular U zotdan iloxiy dastur bo'lgan Qur'oni karim oyatlaridan tortib, to oddiy tahorat olishgacha bo'lgan hamma narsalarni asta-sekin qabul qilib olar edilar. "Suuning uchun ham Muhammad sollallohu alayhi vasallam muborak hayotlarining biror lahzasi ham sahobai kiromlarning diqqat-e'tiborlaridan chetda qolmas edi"².

Xadis so'zining istilohiy va lug'aviy ma'nosi haqida Alloma Javhariy (rahimahulloh) o'z "Sahih"larida: "Hadis bu ozmi-ko'rmi xabardir"³, deganlar. Kimdir tarafidan o'tkazilgan xabarni arablarda "hadis" deyish bor.

Hadisning istilohiy ma'nosi borasida usul, kalom va hadis olimlari har xil fikr bildirganlar. Bu ixtilof haqiqiy emas, balki e'tiboriy yoki lafziydir. Alloma Tohir ibn

¹ Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. –T.: sano-standart, 2019. – B. 538

² Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Hadis va Hayot. 1-J.- Movarounnahr Toshkent, 2005. – B. 16

³ Abu Nasr Ismoil ibn Hammod al-Javxariy. As-Sixox toj al-lug'at va Sihoh al-ara- biya. Bayrut: Dor al-ilm lil-muloyin, 1990. – B. 278

Solih al-Jazoiriy rahimahulloh o‘zlarining usul al-hadis borasidagi “Tavjix an-nazar ila usul al- asar” nomli kitoblarida ushbu ixtilofning hadis ta’ri fida bo‘lganligini qayd etganlar⁴. Bundan ko‘rinadiki, bir emas, bir necha olimlar xilma-xil fiklar bildirib kelganr, bu o‘z navbatida o‘rginilayotgan masalani muhimligini bildiradi.

Usuli fiqh sohiblari hadisga Rasululloh (s.a.v.)ning so‘zlari va fe’llari deb ta’rif berishgan. Ularning nazarida, ixtiyoriy fe’llari hadisga kiritiladi, ammo ixtiyorsiz amallar hadisga kiritilmaydi. Ixtiyorsiz amallar degani Rasululloh (s.a.v.)ning muborak chehralari, siyratlari, tug‘ilishlari kabi narsalar bo‘lib, bu narsalar Ul zotning o‘z ixtiyorlari bilan sodir bo‘lmagan.

Muhaddislar esa ixtiyoriyni ham, g‘ayriixtiyoriyni ham hadisga kiritadilar. Rasululloh (s.a.v.)dan rivoyat qilingan barcha xabarlar hadisga doxil bo‘ladi deyдилar. Demak, hadisga berilgan muhaddislarning ta’rifi bunday: “Rasululloh (s.a.v.)ning gar-so‘zla- ri, fe’llari, hollari va sifatlari, hatto harakat va sukunatlari hadisdir”⁵. Bu ta’rif muhaddislar tomonidan aytilgan ta’rif bo‘lib, usul va fiqh ilmidagi ta’riflardan kengroq ma’noni ifoda etadi. Bu ta’rif bo‘yicha ixtiyoriy va g‘ayriixtiyoriy ishlar ham hadis ostiga kiradi. Muhaddislarning maqsadi hukmlar istinbot qilish emas, balki barcha hadislarni to‘rlashdir.

Hofiz Saxoviy (vafoti m. 1497) o‘zining “Fath al-mug‘iys” nomli kitoblarida: “hadis so‘zining lug‘aviy ma’nosi qadimning aksi”, degan, istilohda esa: “Rasululloh (s.a.v.)ga bog‘lanadigan narsalar — u zoti sharifning garlari bo‘lsin, fe’llari bo‘lsin, taqrir (iqrorlari) yoki sifatlari bo‘lsin, hatto bedorlik va uyqudagi harakatlari va sukunatlari bo‘lsin, bularning barchasi hadisdir”⁶,— deganlar. Bu ta’ridan hadis shunchaki gar-so‘z emas balki rayg‘ambarimizga tegishli bo‘lgan bir necha ishlar tushinishini bildiradi.

Hofiz ibn Hajar (vafoti m. 1449) o‘zlarining “Fath al-Boriy” nomli kitoblarida hadisni qadimning aksi sifatida baholab, “Qur’on — Allohning kalomi, u esa qadimdir, ya’ni ibtidosi yo‘q azaliy sifatdir. Hadisga esa yangi, ibtidosi borligidan kelib chiqib nom qo‘yilgan”, — degan⁷. Bu yuqoridagi gardan ham chuqurroq ma’noga ega bo‘lib, gar o‘laroq Quo‘oni karim bilan bo‘lgan farqiga ishora qilinmoqda.

⁴ Toxir ibn Solih al-Jazoiriy. Tavjix an-nazar ila usul al-asar. Misr: Jamoliya, 1910.-B.2-4.

⁵ Abu Iso at-Termiziy. Sunani Termiziy sharhi (Matn) J. 1. Muqaddima. –T.: Irfon nashr, 2021. – B.37

⁶ Shamsiddin as-Saxoviy. Fatx al-mutis bi-sharx Alfiyat al-xadis. 1–jild. Riyoz Dor al-Minjoj, 2005. — B.14.

⁷ Ibn Xajar al-Askaloni. Fath al-Boriy. 1-jild. Riyoz: Doru Tayyiba, 2005. — B.339.

Hadis ilmining ta'rif: Alloma Badriddin Ayniy (r.a) "Sahihi Buxoriy"ga yozgan "Umdat al-qori" asarida hadis ilmiga shunday ta'rif bergan: "Rasululloh (s.a.v.)ning garlari, fe'llari va ahvollari bilinadigan ilmdir"⁸. Bu ta'rifda ijmoliy (qisqa bayon yilish) tarzda aytilayotgan bo'lsada, asli juda katta mavzularni qamrab olgan. Zero "Garlari" deganda qovliy hadislar va uning turlari nazarda tutiladi, "Fellari" deganda ibodat va undan boshqa amaliy ishlari tushiniladi, "Ahvollari" deganda sifatleri va boshqalar tushiniladi.

Mazkur ta'rif hadis ilmi haqida umumiy ma'lumot bersada, biroq unga mavquf va maqtu' hadislar kirmay qolgani sababli unchalik keng qamrovli emasligini tadqiqotchilar aniqlaganlar. Shuning uchun "Fath al-Bokiy sharh Alfiya al-Iroqiy" asarida quyidagi ta'rif o'rta tashlangan: "Rasululloh (s.a.v.)ga yoki sahobiyga yoki undan rastroqdagilarga gar, fe'l, sifat yoki taqdir o'laroq bog'lanadigan narsalarni tanish"⁹. Bulardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, islomni avvalidagi uch asr (salafi solih) allomalarini qilgan sa'iy-harakatlarini o'rganish va unga bog'lanish deb tushinamiz

Hadis ilmining turlari. Hadis ilmining navlari borasida muhaddis Ibn al-Akfoniy o'zining "Irshod al-qosid" degan kitobida hadis ilmi ikki qismga bo'linishini yozadi.

Birinchisi ilmi rivoyat al-hadis (hadisni rivoya qilish ilmi), ikkinchisi ilmi diroyat al-hadis (hadisni anglash, tushinish ilmi).

Ilmi rivoyat al-hadisning ta'rif bunday: "U Rasululloh (s.a.v.)ning garlari ni, fe'llarini va holatlarini muttasil eshituv bilan qilingan naqlini bilmoq va ularni egallash va yozishdir"¹⁰. Ya'ni, Rasululloh (s.a.v.)ning so'z lari, fe'llari va hollari naqlini bevosita eshitish bilan bilish. Ularni yozish hamda tahrir qilish bilan birga hadis rivoyati ilmining ta'rif tushiniladi. Bu yerda hadisdan hukmlar chiqarish, hadisning sahifligi, zaifligi borasida bahs qilinmaydi.

Endi hadis diroyati ilmining ta'rif bunday: "U rivoyat turlarini, ularning hukmlarini, roviylarning shartlarini, rivoyat qilinganlarni qismlarga ajratishni va ularning ma'nolarini chiqarishni bildiradigan ilmdir"¹¹. Ya'ni, ushbu ilmi diroyat al-hadis shuki, u bilan rivoyatning turlari va ulardan ahkom olish nav'lari, roviylarning shartlari bilinadi. Roviylarning o'ziga yarasha shartlari, ishonchli yoki ishonchsiz ekanliklari bor, ana o'shalar bilinadi. Shuningdek, rivoyatlarning sinflari sahih, hasan

⁸ Badriddin al-Ayniy. Umdat al-kori sharhi Sahih al-Buxoriy. 25-jild. Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 2001. B.33

⁹ Zakariyo al-Ansoriy. Fath al-Bokiy bi-sharh Alfiya al-Irokiy. Bayrut: Dor Ibn Hazm, 1999. –B.41.

¹⁰ Ibn al-Akfoniy. Irshod al-kosid. Qohira: Dor al-fikr al-arabiy, 1990. – B.155

¹¹ Ibn al-Akfoniy. Irshod al-kosid. Qohira: Dor al-fikr al-arabiy, 1990. – B.156

yoki zaif kabilar va ularning ma'nolarining anglash, ya'ni qanday qilib ahkom olish kabilar o'rganiladi.

Hadisni islomda tutgan o'rni. Alloh taolo Kitobni asrab-avaylashni O'z zimmasiga olgan va O'zining payg'ambari (s.a.v.)ga risolatni yetkazish va hikmatni saqlashni, odamlarga nozil qilingan narsani bayon qilishni va ularni to'g'ri yo'lga hidoyat qilishni torshirgan.

"U zot risoladagi vazifalarini bajarib, xalqqa nasihat qilib, ularga Qur'onni o'qib, uni asrab-avaylash, yodlash va o'z hukmronligi davrida mavjud bo'lgan barcha vositalar bilan yozma ravishda tasdiqlash uchun harakat qildilar. Hamrohlarining qalbiga hikmatni yoyib, ularga hidoyat qonunini tushuntirib, ularga yaxshi narsalar halol va harom narsalarni tushuntirib berdi. Rarvardigorining ta'limotlarini ularga yetkazish uchun ko'r mehnat qildilar va g'oyib bo'lgan guvohga xabar berishni buyurdilar va uning garini tushungan kishiga yaxshilik tilab duo qildilar, shuning uchun uni eshitganlaridek bajardilar va ularga xabar berishni buyurdilar. Unga qasddan yolg'on so'zlagan har bir kishiga do'zax azobini va'da qilgan"¹². Islomni avvalidanoq hadislarni o'rganish va talqin qilish sharaflil bo'lishi bilan bir qatorda, juda katta masuliyat va omonat deb qaralgan.

Hadis ilmi maktablarning vujudga kalishi. Birinchi asrda islomiy shaharlarda Hadis ilmi maktablari raydo bo'lgan, ular hijratning vatani, birinchi xulfoi roshidunlar (to't xalifa) davrida xalifalik roytaxti, muhojir va ansorlar, sahoba va ulamolar maskani bo'lgan Madinada boshlangan. Xalifalar olomon hadis hofizlari bilan o'ralgan edi, ularning iboralari hamon quloqlariga to'lib, manzaralari ko'z o'ngida edi.

Sahobalarning sunnatga bo'lgan munosabatlarini muarrix D.Abboh shunday keltiradi: "Ular o'zlarining umumiy xulq-atvorini Muhammad alayhis salomdan eshitganlari, harakatlari va sifatlaridan ko'rganlariga asoslashdi. Ular bu ilmni yo'qotib qo'yishdan xavotirga tushganlaridan keyin xalifa Umar ibn Xattobdan hadisni yozib berishni so'radilar, lekin u istixora qilib ko'rib, bunga izn bermadi, Alloh taoloning kitobiga biror narsa aralashib qolishidan ehtiyot bo'ldi"¹³. Demak, sahobalar harqanday hadisga omonat va masuliyat o'laroq qaraganlar va boshqalarni berarvo bo'lishiga yo'l qo'ymagan.

¹² D.Muhammad al-Muxtor Vuld Abboh. Tarix al-ulumil hadis ash-sharif fil Mashriqi val Mag'rib. – Mag'rib: As-Saqofa, 2010. – B.9

¹³ D.Muhammad al-Muxtor Vuld Abboh. Tarix al-ulumil hadis ash-sharif fil Mashriqi val Mag'rib. – Mag'rib: As-Saqofa, 2010. – B.12

Xadislarning yozilishi. Rasulullox (s.a.v.) Qur'oni karimning xar bir oyatini yozdirib borish barobarida, avvalda sahobalarni xadislarni yozishdan kaytargandlar. Bunda asosan Qur'onga boshqa garlar aralashib ketishining oldini olish, musulmonlarning Qurondan chalg'ishlariga yo'l qo'ymaslik kabi sabablar nazarda tutilgan edi. Qolaversa, yozish uchun kerakli vositalar bo'lmas, agar ular torilsa ham, yozishni biladigan sahobalar ancha kamyob edi. Agar bor imkoniyat Quronga qaratilmasa, ayrim muammolar kelib chikishi mumkin edi. Shu bilan birga, Qur'oni karim oyatma-oyat, ma'lum mikdorda nozil bo'lsa, xadislar har qadamda sodir bo'lardi. Eng asosiysi, sahobalar boshqa arablar qatori ma'lumotlarni asosan yodda saqlashga o'rgangan edilar. Ular uchun yozuvning axamiyati uncha katta emas edi. Ammo, bu Nabiy (s.a.v.) davrlarida hadislar umuman yozilmagan, degani emas. Rasulullox (s.a.v.) keyinrok, mazkur muammolarning bir qismi bartaraf bo'lgach, ba'zi sahobalarga xadislarni yozishga izn berganlar va o'zlari ham hisob-kitobga oid ayrim xadislarni yozdirganlar. Misol uchun, Abdulloh ibn Amr ibn Oss (vafoti m. 684–685) hadislarni yozib borardilar va u kishining saxifalar to'rlamini "Sodiq" "Rostguy" deb atashardi. Abu Hurayra (r.a.)dan (vafoti m. 678) kuyidagicha rivoyat qilinadi: "Rasulullox (s.a.v.)ning hadislarini mendan ko'ra yaxshiroq biladigan birorta ham kishi yo'q. Abdulloh ibn Amr mustasno, chunki u yozar edi, men esa yozmas edim"¹⁴. Axmad va Bayxakiy rivoyat qilgan. Bundan ko'rinadiki, hadislarni yozish o'sha vaqtni o'zida ommalashgan bo'lmasada, ayrim sahobalar yozib borgan va bu ish boshqalardan maxfiy bo'lmagan, rayg'ambarimiz tomonlaridan o'zil-kesil ta'qiq ham qo'yilmagan.

Hadislarni to'rlash va yozish Qur'oni karimning jamlanishi nihoyalani, qorilar keo'rayib, u hadislar bilan aralashib ketish xavfi bartaraf bo'lgach o'rta chiqdi. Bu masalaga jamoatchilik tomonidan e'tibor qaratildi. "Hijriy birinchi asrning oxiriga borib, sahobalarning kurlari vafot etib ketgani va boshqa sabablarga ko'ra hadislarning yuq bulishi xavfi tug'ildi. Buni o'z vaqtida anglab etgan buyuk xalifa Umar ibn Abdulaziz (xalifaligi h. 99-101, m. 717-719) xadislarni yozishga va jamlashga rasmiy ravishda buyruq berdi. Bu bilan u xadislarni jamlashga birinchi bo'lib tashabbus kilgan shaxs sifatida tarixda qoldi"¹⁵. Shundan so'ng xadislarni yozma ravishda jamlash ishlari keng quloch yoydi. Islom olamining barcha yerlarida bunga bel bog'lagan ulamolar etishib chiqdi. Makkada birinchi bo'lib hadis jamlagan kishi Ibn Jurayj (vaf. 150 h.), Madinada Molik ibn Anas (vafoti m. 795) bo'ldi.

¹⁴ Oltin silsila Sahihul Buxoriy. Tahririyat kengashi: M. Ahmadjonov (va boshq.) –T.:Hilol-Nashr, 2012. – B. 25

¹⁵ Shu kitob. –B. 26

Basrada Hammod ibn Salama (vafoti m. 783), Kufada Sufyon Savriy (vafoti m. 778), Shomda Abu Amr Avzoviy (vafoti m. 774), Xurosonda Abdulloh ibn Muborak Marvaziy (vafoti m. 797), Yamanda Muammar va boshqalar hadis to‘rlash bilan tanildilar.

Dastavval hadislarni yozishda asosan ularni qaydlash nazarda tutilgan edi. Shuning uchun ularda ma’lum tartibga amal kilinmas edi. Ilk bor bitilgan xadis kitoblari “Jomi” (jamlovchi) va “Musannaf” (bitik) shaklida yozildi. Ularda turli mavzularda torilgan hadislar jamlandi. Bunga Sufyon ibn Uyaynaning (vafoti m. 813) “Jomi”i va Aburrazzoqning (vafoti m. 826) “Musannaf”ini misol qilish mumkin. Shu bilan birga, bu davr hadis kitoblarida Rasululloh (s.a.v.)ning hadislari sahobalar so‘zlariga va tobeinlarning fatvolariga aralash holda jamlanavergan. Bu xolat imom Molikning “Muvatto”sida aniq ko‘zga tashlanadi.

Uchinchi hijriy asr hadis ilmining gullab-yashnagan oltin davri bo‘ldi. Bu vaqtda hadislarni yozish, ularni jamlash, tartibga solish va sahihlarini boshqalaridan ajratish ishlari oxiriga etkazildi. Shuningdek, aynan shu asrda sahobalar va tobeinlarning fatvolarini aralashtirmay, faqat Rasululloh (sollallohu alayhi vasallam)ning hadislarni yig‘ib, ularni rivoyat qilgan sahobalarning nomlari ostida bir bobda jamlash boshlandi. Natijada “musnad” deb nomlangan hadis kitoblar vujudga kaldi. Bu borada birinchi bo‘lib Abu Dovud Tayolisiy (vafoti m. 795) “Musnad atayolisiy”ni, Imom Ahmad ibn Hanbal (vaf. 856 h.) o‘zining “Musnad”ini yozdi. Ibn Hanbalning “Musnad”i musnadlar ichida eng mashhuri, eng kattasi va foydasi eng ko‘ri xisoblanadi. Ammo musnadlarda sahih hadislar ham, sahih bo‘lmaganlari ham bor edi.

“Nihoyat, hadis ilmida mo‘minlar amiri, muhaddislar reshvosi Muhammad ibn Ismoil Buxoriy (vafoti m. 870) hadis jamlashda yangi bir yo‘nalishga asos soldi: faqat sahih hadislarni o‘z ichiga olgan “Al-Jome as-saxix” kitobini yozdi va unda hadislarni boblarga ajratib, tartibga soldi. Keyin imom Buxoriyning shogirdi imom Muslim (vafoti m. 875) ham ustozini yo‘lidan borib, o‘zining mashhur kitobi “Sahih Muslim”ni yozdi va bu kitob “Sahihul-Buxoriy”dan keyingi maqomni egalladi. Ushbu ikki hadis to‘rlami musulmonlar tomonidan bir ovozdan Kuroni karimdan keyingi eng to‘g‘ri, ishonchli kitoblar deya tan olindi”¹⁶. Mana shu yunalish boshqa muhaddis olimlarga hadis ilmida qilinishi zarur bo‘lgan bir yo‘lni ochib berdi. Endilikda hadisni o‘rganmoqchi bo‘lganlar sanadlari (hadis matnigacha bo‘lgan roviylar keta ketligi) va istinboti (undan olinadigan hukmlari) bilan qiziqishlari ortib bordi.

¹⁶ Oltin silsila Sahihul Buxoriy. Tahririyat kengashi: M. Ahmadjonov (va boshq.) –T.:Hilol-Nashr, 2012. – B. 27

Doktor Muhammad al-Muxtor Vuld Abboh o‘zining “تاريخ علوم الحديث الشريف في المشرق و المغرب” deb nomlagan kitobida, hadis ilmining rivojlanish bosqichini quyidagicha kaltiradi:

- “Sahobai kiromlarning hadislarini qabul qilib olishlari va o‘zarot tarqatishlar
- Madinai munavvarada hadis maktablarining yuzaga kalishi. Ya’ni, hadislarini ruxta o‘zlashtirgan sahobalar uylari yoki masjidlarda hadis ilmiga oid halqalar tashkil qilganlar
- Hadislarni qog‘ozga tushirish- hadis kitoblari yozilishi. Bu ishni eng birinchilardan bo‘lib Muhammad ibn Shihab az-Zuhriy boshlab bergan boshqalar davom ettirganlar
- Hadis kitoblarini taftish qilish. Bu bosqichda kitoblarga kirib qolgan zaif hadislarini aniqlash, hadis to‘qovchilarni fosh qilish kabi ishlar amalga oshirilgan
- Hadis ilmiga oid asarlarni saralash, hadislarini sharhlash asnosida kirib qolgan shubha-gumonlarni ketkazish kabi ishlar qilingan. Imom Shofi’iy, Ibn Qutayba va Imom Tahoviy kabi muhaddislar aynan shu kabi ishlar bilan shug‘ullanganlar
- Mustolahul hadis ilmining raydo bo‘lishi. Bu bosqichda ulamolar hadislarini juda ham daqiq tushinish imkoniyatini beradigan, faqatgina hadis ilmiga xos bo‘lgan istilohlar-atamalarini joriy qildilar. Sahih (ishonchli-sog‘lom), zaif(kuchsiz-kasal), mashhur (uchtadan oshmagan odam tomonidan aytilgan), aziz(ikkitadan oshmagan odam tomonidan aytilgan), munkar(ishonchli xabarga zid kalgan), hasan va boshqa shu kabi atamalar ishlab chiqilgan
- Hadis ilmiga oid ensiklorediya yaratilishi. Bu bosqichda shunga qadar qilingan ishlarni tizimlashtirish. Kimdir roviylar ro‘yhatini, yana kimdir hadisga oid kitoblar ro‘yhatini tuzib chiqadi”¹⁷, deb keltirgan. Qo‘shimcha fikrlar bildirib o‘tgan. Hadis ilmi bosib o‘tgan davrlar biri boshqasini tugatish ustiga bo‘lmagan, aksincha avvalgi bosqichdagi ishlarni takrorlash bilan qo‘shimcha ishlar olib borilgan.

Xulosa: Hadis ilmining shakllanishi va rivojlanishi haqida so‘z yuritish ekanmiz, hadislarining Qur’on bilan chambarchas bog‘liqligini va Islom tarixining muhim qismiga aylanishini ta’kidlash kerak. Hadislar, Muhammad (s.a.v.)ning so‘zlari, amallari, ta’riflari va hikmatlaridan iborat bo‘lib, ular Islom ahkomlarini tushunish va amal qilish uchun muhim manba hisoblanadi.

Hadisning Shakllanishi. Hadislar Qur’oni karimdan keyin Islomning asosiy manbai hisoblanadi. Ular Rayg‘ambar Muhammad (s.a.v.)ning hayoti va faoliyatini

¹⁷ D.Muhammad al-Muxtor Vuld Abboh. Tarix al-ulumil hadis ash-sharif fil Mashriqi val Mag‘rib.- As-Saqofa Mag‘rib, 2010. B. 11–13

o'zida aks ettiradi. Dastlab, sahobalar hadislarni eshitish va yodlash orqali o'rganishgan. Sahobalar hadislarni saqlashda katta mas'uliyatni his qilganlar, chunki ularning nado'lanishi yoki noto'g'ri rivoyat qilinishi Islomning aniq tushunilishiga zarar yetkazishi mumkin edi. Ammo, Muhammad (s.a.v.)ning hayoti davomida hadislar yozilmagan, shuning uchun ularni faqat eshitib o'rganishgan.

Hadisning yozilishi. Rayg'ambarimizning (sollallohu alayhi wasallam) vafotidan keyin hadislarni yozishga ehtiyoj sezila boshlandi. Xalifa Umar ibn Abdulaziz (r.a.) (xalifaligi h. 99-101, m. 717-719) hadislarni yozish va jamlashga rasmiy ravishda buyruq berdi. Shundan so'ng, hadislar yozila boshlandi va turli usullar bilan yig'ilgan hadislar jamlanib, bir necha asrlar davomida ularning to'g'riligi tekshirildi. Hadislarning jamlanishi va ta'siri.

Hijriy birinchi asrning oxirida hadislarning yozilishi va to'rlanishi muhim jarayon sifatida boshlanib, hadis ilmining ilmiy an'analarini yaratdi. Bu davrda, hadislarni faqat Rasululloh(s.a.v.)ning so'zlari bilan cheklab qo'ymay, ularning faollari, so'zlari va tasdiqlari ham yoziladigan bo'ldi. Hadislarni jamlash va tasniflash ishlari Islom tarixining muhim bir bosqichi bo'lib, buning natijasida ko'rlab ilmiy asarlar yaratildi, masalan, Imam Buxoriy va Imam Muslimning sahih hadislar to'rlamlari.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1- Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. –T.: sano-standart, 2019. –604 b.
- 2- Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va Hayot. 1-J.- Movarounnahr Toshkent, 2005. – 278 b.
- 3- Abu Nasr Ismoil ibn Hammod al-Javxariy. As-Sixox toj al-lug'at va Sihoh al-arabiya. Bayrut: Dor al-ilm lil-muloyin, 1990. – 670 b.
- 4- Ibn al-Akfoniy. Irshod al-kosid. Qohira: Dor al-fikr al-arabiy, 1990. – 480 b.
- 5- Ibn Xajar al-Askaloniy. Fath al-Boriy. 1-jild. Riyoz: Doru Tayyiba, 2005. — 746 b.
- 6- Badriddin al-Ayniy. Umdat al-kori sharhi Sahih al-Buxoriy. 25-jild. Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 2001. — 836 b.
- 7- D.Muhammad al-Muxtor Vuld Abboh. Tarix al-ulumil hadis ash-sharif fil Mashriqi val Mag'rib. – Mag'rib: As-Saqofa, 2010. – 650 b.
- 8- Oltin silsila Sahihul Buxoriy. Tahririyat kengashi: M. Ahmadjonov (va boshq.) – T.:Hilol-Nashr, 2012